

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ НАПРЯМИ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

THE ENVIRONMENTAL-ECONOMIC AND SOCIAL DIRECTIONS IN REGULATION OF LAND RELATIONS AND NATURE MANAGEMENT AT THE PRESENT STAGE

Олександр КОВАЛІВ,
кандидат економічних наук,
Інститут агроекології і природокористування
НААН України,
Київ

Oleksander KOVALIV,
PhD Economics,
Institute of Agroecology and Environmental,
NAAS of Ukraine,
Kyiv

Як відомо, за Конституцією всі громадяни України є повноправними співвласниками основного національного багатства держави (землі та її природних ресурсів), а не лише ґрунтів, як це часто підноситься [1]. Хоч питання родючих земель для нас теж надважливе. На жаль, за відсутності відповідної державної регуляторної політики у сфері земле- і природокористування, Україна та її громадяни втрачають значні прибутки. Нові власники часто споживають ресурси за безцінь. Лише за попередніми розрахунками Ради з вивчення продуктивних сил НААН України, національне багатство держави становить 320–380 трильйонів дол. США, із них 83–88% – природно-ресурсні багатства. А це в грошовому еквіваленті становить близько 2 млн. дол. США на кожного громадянина.

Кожна держава, здійснюючи земельні та аграрні реформи в національних інтересах, накреслювала цілі та шляхи реформувань, бачила їх перспективи. При цьому всі реформи супроводжувалися відповідним землеустроєм. За високих банківських кредитів (25%) і низької орендної плати (близько 3% від вартості паю) говорити про вільний ринок земельних паїв (ділянок) недоречно. У цивілізованих країнах, на досвід яких так люблять у нас посилалися, в іпотечні банки здаються під заставу не хаотично визначені в натурі чужі ділянки землі (паї), а цілі фермерські господарства та господарсько-придатні масиви. При цьому відсоткові ставки кредитів не перевищують 5%. Пропозиції компенсувати процентні ставки з держбюджету абсурдні та зводяться до переливання грошей із мізерного бюджету до комерційних банків.

На жаль, при здійсненні історичних для України реформ до цього часу не визначено мету, етапи, завдання та механізми правового, економічного, фінансового й соціального розвитку реформ у ринкових умовах.

Земельна реформа не супроводжувалась комплексом робіт із державного землеустрою та землевпорядкування як основного інструменту державного управління, регулювання й реалізації аграрної реформи та здійснення заходів із раціонального використання й охорони земель; впорядкування відносин власності; формування сталого землекористування; створення передумов для ефективного й прибуткового господарювання тощо.

Комплексний землеустрій законодавчо (2003) звужено до окремих фрагментарних проектів землеустрою, зокрема:

- щодо формування земель комунальної власності територіальних громад і проекти розмежування земель державної та комунальної власності населених пунктів;
- щодо відведення земельних ділянок; проекти землеустрою щодо створення нових та впорядкування існуючих землеволодінь і землекористувань;
- проекти землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь;
- щодо впорядкування території населених пунктів;
- щодо рекультиваци порушених земель, землювання малопродуктивних угідь, захисту земель від ерозії, підтоплення, заболочення, вторинного засолення, осушення, зсувів, ущільнення, окислення, забруднення промисловими та іншими відходами, радіоактивними та хімічними речовинами, покращання сільськогосподарських земель, підвищення родючості ґрунтів;
- технічна документація із землеустрою щодо встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості).

Натомість відбувається безконтрольне вилучення та зміна цільового призначення особливо цінних земель, зокрема сільськогосподарського призначення, для несільськогосподарських потреб.

Через суцільну видачу державних актів на право приватної власності на землю (замість сертифікатів) та запровадження продажу

таких умовних ділянок провокується спонтанне подрібнення землі, створюються передумови до хаосу у формуванні цілісних мінімально неподільних господарств.

При впровадженні неможливо приватної власності на розпайованих землях в Україні зовсім відсутня цілеспрямована комплексна державна політика щодо захисту і розвитку малих форм господарювання на селі та створення умов для ефективного функціонування й утворення нових сімейних селянських та фермерських господарств як самостійних відокремлених садиб, у тому числі родових, які б діяли переважно без найманої праці. Адаже громадянин, особливо молодь, яка бажає приїхати в сільську місцевість і утворити сімейне фермерське господарство, зовсім не має уяви про «сприяння» держави в цьому, хоча б без перешкод одержати земельну ділянку.

Особливе занепокоєння викликає не лише складність оформлення земельних ділянок та будь-яких інших багаторічних процедур, пов'язаних із землею, обмеженість гарантій прав власності на землю, але й тінювий обіг землі за участю іноземного капіталу, земельна корупція. Адаже українська земля на сьогодні недооцінена, є загроза спекуляції в особливо великих розмірах. Окремі заповнення щодо можливостей Анти-монопольного комітету протидіяти надмірній концентрації земель є малоюмовірними.

Незважаючи на мораторії на купівлю-продаж, вже привласнено за різними схемами понад п'ять мільйонів гектарів родючих угідь, у тому числі компаніями з іноземним капіталом.

Натомість суспільство спонукають до думки, що аграрії-орендарі (агрохолдинги) мусять мати землю лише в приватній власності, оскільки вони не зацікавлені вкладати кошти в збереження цього активу, тому що це не їхні землі. Буцїмто тільки через це вони намагаються отримати максимальний прибуток із одного клаптика землі й перейти на інший. Внаслідок цього страждають ґрунти, які виснажуються через надмірну експлуатацію землі та порушення сівозмін, настає ґрунтова втома, нагромаджуються хвороби й шкідники.

Проте через відсутність реальних комплексних і системних заходів органів влади землеробство ведеться з повним порушенням закону повернення поживних речовин у ґрунт, переважають ерозії ґрунтів, погіршення стану водних та лісових ресурсів, деградація інфраструктури сільських територій і стрімке скорочення населення на селі. Значна частина продуктивних земель в Україні виснажується, забур'янюється, деградує й засмічується.

Замість радикальних і дієвих заходів землеустрою, землевпорядкування й державного контролю та ліквідації корупційних схем відмивання бюджетних коштів пропонується створити Державний фонд із охорони земель для акумулювання та цільового використання коштів, що надходять у порядку відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва, відшкодування шкоди, завданої порушеннями земельного законодавства, тощо.

У свою чергу очевидним є те, що існуючі державні інституції, які мають відношення до питань землі та її природних ресурсів, не віддзеркалюють вимоги сьогодення.

Зроблено аналіз стану та проблем з регулювання земельних відносин і природокористування в процесі реформування суспільно-економічних процесів, особливо аграрного сектора економіки в Україні, а також обґрунтовано основні напрями подальших земельних реформувальних заходів на сучасному етапі.

The analysis of the status and problems of regulation of land relations and nature in the process of socio-economic processes, especially the agricultural sector in Ukraine is performed, as well as basic directions of further reforming the land today are justified.

Внаслідок усіх цих причин у людей вже сформувалося виснажене почуття власної гідності, довіри до власних сил, а набуте громадянство в незалежній державі – як найвище право бути господарем своєї землі – до цього часу також не культивується.

Самі селяни так і не стали господарями на своїй землі. Багато хто з них виїхав на заробітки. Натомість постійно накладається й продовжується мораторій.

У такому середовищі власники земельних і майнових паїв так і не знають, чого очікувати від непередбачуваної діяльності органів влади, які часто зливаються з капіталом і постійно змінюються. Тому й панують не керовані орендні відносини, а рейдерство, самоуправство та інша протиправна діяльність.

Як бачимо, ринкові земельні відносини – це дуже специфічний і широкий спектр інтересів усіх громадян України, а не лише селян, а також усіх суб'єктів таких відносин, включаючи іноземних. Тому в українських реаліях владним структурам доцільно спочатку створити правові гарантії для запровадження ринкових відносин і лише потім – говорити про ринок землі.

Втілюючи нижче пропоновані заходи з урегулювання земельних відносин, необхідно враховувати особливості таких відносин в інтересах усіх учасників та процесів на відповідній території.

На основі аналізу визначено шість груп інтересів, а саме:

- національні інтереси;
- інтереси територіальних громад;
- інтереси селян – власників паїв;
- інтереси всіх наявних та майбутніх селянських і фермерських господарств;
- інтереси існуючих та нових сільськогосподарських підприємств, кооперативів, інших господарських структур та їх засновників, які мають і матимуть добросовісні наміри щодо участі в реалізації нової аграрної політики України, в тому числі з розвитку сільських територій, раціонального використання й охорони землі та її природних ресурсів;
- інтереси партнерських несіельськогосподарських підприємств та інших легальних структур в Україні, а також світового співтовариства та міжнародних організацій.

У Президента України, Верховної Ради України, в Уряду та в науковців повинна бути лише одна мета – яким чином збалансувати всі ці інтереси.

При цьому треба реформувати існуючі державні інститути з питань землі та її природних ресурсів. Чинні підрозділи з обліку і реєстрації землі та її природних ресурсів і нерухомоті, пов'язаної з ними, а також прав на них треба об'єднати й трансформувати у відповідну національну установу (орган).

Беручи до уваги, що земля, її надра, повітря, водні та інші природні ресурси в межах України, її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу та основним національним багатством [2], що перебуває під особливою охороною держави, Президент України як гарант Конституції України і голова РНБОУ зобов'язані взяти під особистий контроль і забезпечити реалізацію нової ефективної національної регуляторної політики у сферах земельних відносин та природокористування.

Слід зауважити, що в розвинених зарубіжних країнах сформовано чітке законодавчо-нормативне забезпечення державного регулювання та обмежень стосовно використання та обороту земель сільськогосподарського призначення, експлуатації природних ресурсів та природного середовища.

Водночас земельні відносини не можна вважати лише як майнові, маються на увазі відносини з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками як власністю, тому що вони є базисним компонентом навколишнього природного середовища та основою життєдіяльності людей.

У природі жоден організм не існує ізольовано відносно інших живих істот. Він завжди так чи інакше пов'язаний з іншими організмами. Між ним і середовищем здійснюється безперервний обмін енергією, які пронизані постійним потоком енергії.

Враховуючи те, що родючі землі (грунт, повітря, сонце й вода, мікроорганізми, інші невід'ємні складові) та прилегли угіддя (лісосмуги та лісові масиви; водні джерела, канали, канали та водоймища поблизу поля; викиди, принесені вітром; інші впливи) є цілісним живим організмом ландшафту й Біосфери та основним середовищем і джерелом нашого життя через рослинний, а потім і тваринний світ, розгляд і вирішення даної проблеми потребує комплексного й системного підходу з екологічних, соціальних, економічних, правових та інших позицій.

Оскільки кожна територія має свої особливості й відмінності, єдиним інструментом вирішення такого складного й творчого завдання є комплексний землеустрій та землевпорядкування на національному, регіональних і місцевих рівнях у розрізі кожного роздержавленого й реформованого господарства за відповідним завданням.

Для цього доцільно доповнити Закон України «Про землеустрій» новою статтею 53а: проекти землеустрою щодо завершення земельної реформи на роздержавлених землях сільськогосподарських підприємств, планування заходів соціально-економічного розвитку відповідної території та підготовки земельних ділянок до їх обігу, в тому числі купівлі-продажу.

Такі проекти розробляються на період їх повної реалізації в межах проектів роздержавлення і паювання земель, де визначено однакові розміри паїв у кадастровому й грошовому вимірі, мають бути обов'язковими до виконання та складатися на основі

завдань розроблених і затверджених у встановленому законодавством порядку з урахуванням національних інтересів та інтересів територіальних громад. Вони складаються з метою одержання достовірної інформації про землю, її власників і користувачів, остаточного розмежування земель державної і комунальної власності, формування мінімально неподільних масивів з їх цільовим призначенням та компактних сільськогосподарських одиниць, плануючи заходи з перспектив використання й охорони землі та її природних ресурсів, соціально-економічного розвитку відповідної території. Проекти повинні мати етапність і включати:

а) високоточне цифрове картографування та інвентаризацію і сертифікацію, в тому числі на предмет забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами всіх земель та угідь і ділянок, визначення їх власників, користувачів, орендарів, сервітути тощо. При цьому систематично наповнюється достовірною інформацією Національна геоінформаційна система, включаючи кадастрову та реєстраційну, які постійно актуалізуються й підтримуються;

б) проведення розмежування земель державної і комунальної власності, виділення охоронних і заповідних об'єктів, резервних фондів та інших;

в) формування мінімально неподільних масивів за їх цільовим призначенням, включаючи процес консолідації окремо використовуваних в натурі земельних ділянок, і оптимальних природних агролісоландшафтів (без невмотивованого подрібнення (парцеляції) існуючих масивів), а також вітчизняних ефективних за розмірами та діяльністю господарських одиниць з урахуванням конкретних природних, економічних і соціально-демографічних умов;

г) проектування, розроблення, обґрунтування та прийняття конкретних варіантних рішень в екологічному, економічному, соціальному, юридичному та інших аспектах, які даватимуть відповідь на всі проблемні питання та визначатимуть шляхи розвитку та зростання добробуту кожної сільської громади й відповідної території (в часі й просторі), а також відповідні заходи з раціонального використання й охорони всіх земель та природних ресурсів;

г) організаційні, правові, фінансові та інші конкретні заходи щодо обігу (купівлі-продажу) набутої власності в процесі безоплатної передачі земельних ділянок, у тому числі віртуальних (наявні держакти), у власність, а також стосовно державних земель.

Проекти землеустрою можуть передбачати також інші визначені замовником проекту види документації із землеустрою відповідно до закону.

Щоб унеможливити тіньові схеми обігу землі та усунути посередників, поряд із пропонованими заходами необхідно формувати стабільні й ефективні сільськогосподарські землекористування та мінімально неподільні земельні масиви (лоти), в тому числі земельні ділянки, змінні за їх цільовим функціональним призначенням лише в процесі згаданого комплексного науково обґрунтованого державного землеустрою та землевпорядкування.

Слід наголосити, що сучасний пропонований комплексний землеустрій та землевпорядкування включатимуть розгляд і вирішення питань із врегулювання відносин власності, «набутої» в неприродний спосіб, через умовне паювання та примусову заміну сертифікатів на державні акти з назвою «право приватної власності».

Такі роботи мають супроводжувати реальний процес розвитку сільських територій та реформування земельних відносин. При цьому:

– розробляються комплексні схеми поселенської мережі та встановлюються умови комфортного проживання та праці як обов'язкові до виконання, на що готуються й видаються відповідні паспорти;

– впроваджуються конкретні механізми та реальні кроки з ринкових земельних відносин і обігу земель, у тому числі розпайованих, за участі всіх заінтересованих сторін, які відповідають національним інтересам та реальним можливостям і вимогам до розвитку кожної територіальної громади та окремих поселень і помешкань;

– розробляються заходи з використання і охорони землі та її природних ресурсів, створення природоохоронних, оздоровчих і рекреаційних місць;

– створюються передумови для ведення раціонального й прибуткового господарства, здійснення планової забудови тощо.

Важливим механізмом оперативного супроводження реалізації проектних етапів є створення прозорого й відкритого моніторингу виконання заходів і робіт, особливо з охорони земель та формування сталого землекористування на основі використання об'єктивних даних, у тому числі дистанційного зондування Землі, створення автоматизованої інформаційної системи для виявлення відхилень від проектних рішень та порушень земельного законодавства.

Надзвичайне місце приділяється новим підходам до економіки природокористування, зокрема з визначення шляхів та обсягів одержання прибутків (доходів) внаслідок здійснення природокористування як надважливого інструменту успіху. Адже, здійснюючи землекористування, одночасно здійснюється природокористування.

Особлива увага приділяється:

- відродженню природних агролісоландшафтів;
- водозабезпеченню і водорегулюванню;
- розвитку приміських зон і зон зі спеціальним режимом земле- та природокористування, а також захисту прав власності та користування, включаючи орендні

відносини, виходячи з національних інтересів та інтересів ефективних і добросовісних господарів.

Адже при розробленні рекомендацій із оцінки земель також не враховується те, що прибутковість і вартість земельних ділянок залежить не лише від якості ґрунтів, стану й рівня їх використання, розвитку та дохідності самих підприємств (господарств), особливо сільськогосподарських, але й від стану природного середовища, місця розташування таких ділянок, їх перспективної цінності та інших властивостей. Навпаки, держава гарантувала рівні права (також у грошовому вимірі) для кожної такої групи громадян, і тому не можна допустити одержання ними різних сум грошей за рівні паї на відповідній території.

Оскільки розмір земельного паю в кадастровому та в грошовому вимірі є рівним лиш для кожної окремої території роздержавленого й пізніше реформованого господарства, саме тому подальше врегулювання відносин власності аж до формування сталих землеволодінь і землекористувань має відбуватися тільки в межах такого господарства при безпосередній участі держави. Якщо цього не вирішувати, то можливий соціальний вибух на відповідній території.

Зважаючи на те, що незавершені земельна і аграрна реформи здійснювались за окремими указами Президента України та нормативними актами уряду в межах окремих конкретних господарств, де розпайовано землі на рівні паї лише для кожного з них, тому всі кроки з подальших реформувань, включаючи виправлення помилок та запровадження ринкових земельних відносин на землях сільськогосподарського призначення, мають логічно здійснюватись тільки за окремими прозорими й однозначними законодавчими актами та окремо – лише в межах конкретних реформованих господарств.

Вважаємо, що лише шляхом запровадження наведених та інших термінових комплексних, системних і радикальних заходів, які одночасно сприятимуть виправленню помилок попередніх реформувань та зростанню надходжень до бюджетів усіх рівнів, можна забезпечити:

- стабільність і зростання ринкової економіки;
 - появу позитивних суспільних настроїв;
 - формування системи захисту прав усіх суб'єктів на власність та на користування землею та її природними ресурсами;
 - національну й продовольчу безпеку в державі.
- Умовами досягнення успіху в реалізації запропонованої регуляторної політики є:
- об'єктивність, комплексність, системність і відкритість;
 - участь усіх гілок влади та обов'язковість її реалізації;
 - постійний контроль і персональна відповідальність за виконання завдань.

Саме для цього повинна законодавчо впроваджуватись державна цільова програма здійснення робіт із комплексного землеустрою та землевпорядкування упродовж п'яти років (термін повного виконання програми) як обов'язкова до виконання в повному обсязі всіма учасниками, включаючи Верховну Раду України та уряд при формуванні державного бюджету на всі роки реалізації запропонованої. При цьому необхідно також внести відповідні зміни до Земельного кодексу України та інших законів.

У досягненні цих цілей надважливе місце займає новий підхід до визначення шляхів одержання прибутків (доходів) унаслідок здійснення природокористування.

Оскільки всі громадяни мають відношення до землі та її природних ресурсів – основного національного багатства, їх споживання, а в приватній власності перебувають лише земельні ділянки, а не просто земля та її природні ресурси, тому механізми одержання збалансованих прибутків (доходів) мають розмежовувати інтереси й базуватися на новій рентній основі (*авторські пропозиції*), а саме:

I. Рента – це частина прибутку, яка сплачується всіма суб'єктами за використання землі та її природних ресурсів (частка національного багатства). Величина ставки даної ренти визначається залежно від бонітету ґрунтів, якості води, рослинного й тваринного світу, цінних властивостей надр, місця розташування ресурсу та освоєння території, інших факторів. Величина цієї ренти не може бути нижчою від іншої ренти.

II. Рента – це частина прибутку, яка надходить власнику ділянки внаслідок особистого використання чи передачі її в оренду. Величина цієї ренти не може бути нижчою від ставки банківського відсотка від реальної вартості ділянки.

III. Рента – це частина прибутку, яка утворюється за додатково вкладену працю як додаткова винагорода за господарське ставлення до землі та її природних ресурсів. Ця частка прибутку повністю залишається користувачам таких ресурсів і оподаткованню не підлягає.

IV. Рента – це частина прибутку, яка утворюється в результаті монопольних дій. У нашому випадку ці питання регулюються на державному рівні та є виключним пріоритетом держави (через розумну й узгоджену політику держави стосовно квотування, митних, акцизних та інших зборів). Такі дії спрямовані на раціональне й ефективне використання землі та її природних ресурсів, розвиток вітчизняної видобувної, виробничої, заготівельної, переробної, торговельної та іншої діяльності, на стимулювання попередніх рент і мають регулюватися відповідним законодавством.

Усі чотири ренти є взаємопов'язаними між собою та всіма учасниками, які використовують і споживають природні ресурси, та державою. Механізми визначення й

функціонування їх мають бути основними складовими при формуванні й генеруванні суспільно-економічних процесів і реалізації нової програми національної безпеки і оборони. Таке природокористування повинно бути платним для всіх, мають діяти прозорі механізми одержання прибутків, а також вільні комерційні відносини при безпосередній участі держави.

На вартісні показники земельних ділянок та земельних рент суттєво впливає фінансова, кредитна, митна, податкова та інша політика держави, ці чинники також потрібно враховувати. Як не парадоксально, але в ринкових земельних відносинах також архіважливим є питання стану й ефективності функціонування внутрішнього й зовнішніх продовольчих ринків.

При цьому треба негайно надати змогу відчувувати (продавати до держвласності) земельні паї, набуті безоплатно у власність всіма, кому вони не потрібні і хто нагально потребує грошей. А не просто накладати мораторій чи відпускати всіх селян у «вільне ринкове плавання». Тим більше, що значна їх частина – пенсіонери.

ВИСНОВКИ

Беручи до уваги ці та інші аргументи, зважаючи на необхідність якнайшвидшого і безболісного виправлення помилок реформ, необхідно законодавчо впровадити прозорий механізм, де б перші трансакції та зміна цільового призначення на всі розпайовані землі проходили лише через відповідну національну спеціалізовану установу (її філії).

Одночасно необхідно, щоб правоохоронні органи, прокуратура та суди України проявляли чітку виконавчу волю своїх обов'язків перед законом; посилити вимоги до визнання недійсними угод і запровадити сурову відповідальність за порушення чинного законодавства, зокрема за вчинені дії з відчуження землі під час мораторію.

При цьому також мають визнавати конфіскованими (повернутими до держвласності) невитребовані паї, нелегально відчужені або необґрунтовано (незаконно чи з порушенням норм) змінені чи невикористовувані за цільовим призначенням земельні ділянки (паї) незалежно від того, хто ними фактично володіє, користується чи розпоряджається.

Для прозорості дій потребують вилучення норми щодо права суборенди, емфітевзису, продажу і застави прав на оренду землі та інші непрозорі правочини, особливо стосовно земельних паїв (ділянок), які були безоплатно передані у власність селянам у процесі їх роздержавлення і приватизації.

Після впорядкування території та формування сталого землеволодіння й землекористування можливо відновити ці та інші норми.

За рахунок запровадження таких та інших термінових комплексних, системних і радикальних заходів, які одночасно сприятимуть виправленню помилок попередніх реформувань та зростанню бюджетів усіх рівнів, можна забезпечити:

- стабільність і піднесення ринкової економіки;
- появу позитивних суспільних настроїв;
- формування системи захисту прав усіх суб'єктів на власність та на користування землею і її природними ресурсами;
- національну та продовольчу безпеку в державі.

It is necessary to establish a transparent mechanism by which the first transactions and changing the purpose of all unsold lands must go only through the relevant national specialized institution. At the same time it is necessary that law enforcement agencies, prosecutors and courts of Ukraine showed a clear will of the executive duties before the law, to strengthen requirements for invalidation of agreements and to implement severely responsible for the violation of the law, including acts committed on land alienation during the moratorium. For transparency of actions to remove the norms regarding the right of sublease, emphyteusis, sales and collateral rights to lease land and other non-transparent transactions, particularly in respect of land units (areas) that were transferred gratis the ownership of farmers in the process of denationalization and privatization.

By introducing these and other urgent comprehensive, systematic and radical measures that conduce to correction of errors of previous reforming and growth of the budget, one can provide:

- stability and growth of market economy;
- the emergence of positive public mood;
- forming a system of protection of property rights of all subjects and of the use of land and its natural resources;
- national and food safety in the country.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 // Відомості Верховної Ради України), 1996, № 30. – С. 141.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – С. 27.